

Gyekiczky Tamás:

VITÁK A JOGTUDOMÁNYBAN I.

Vita a jogi felelősségről

B u d a p e s t

1987.

I. A JOGTUDOMÁNY MINT VITATUDOMÁNY

E rövid bevezető részben még nem a viták és párbeszédék jellemzőiről szeretnék írni, hanem arról, milyen fórumok, folyóiratok állnak rendelkezésre a különböző álláspontok megfogalmazására, kik és milyen gyakorisággal veszik igénybe a jogi fórumokat nézeteik kifejtéséhez, mások gondolatainak cáfolásához. E rövid rész mindössze előzetes eligazítást kíván adni a jogtudomány vitáinak megértéséhez.

A jogi folyóiratok ma relatíven széles körben állnak a cikkírók rendelkezésére./1/ A folyóiratok háttérében ugyanakkor egy-egy jól-rosszul kitapintható érdekcsoport áll, a Jogász Szövetség, az államigazgatás néhány vezető intézménye vagy éppen az Akadémia illetékes osztálya./2/ Bár a pesti jogi kar önálló folyóiratalapítása kudarcba fulladt, mégis két kari kiadvány /plusz a vidéki karoké/ és a Fiatal Oktatók Füzetei bővítik a jogtudomány egyetemi művelőinek publikációs lehetőségeit.

Az álláspontok és gondolatok kifejtésére azonban nemcsak a folyóiratok nyújtanak teret. Működik egy háttérnyilvánosság is, a törvényelőkészítésnek, kodifikálások vitáinak, a jogászfórumok különböző rendezvényeinek fórumrendszere. Ez a fórumrendszer néha meg-meg jelenik a lapok, folyóiratok hátsólapjain is, s néha a folyóiratokban dúló háború folytatásának lehetünk tanúi a szakmai szövetségek ankétjain is.

A jogtudományon belül - pusztán az elmúlt harminc évet véve alapul - hihetetlen gazdag és kiterjedt eszmecserenek lehetünk szem- és fültanúi. A témákat felsorolni külön tanulmány lenne, és ugyanakkor felesleges erőfeszítés is.

A gazdagság egyik oka, hogy a jogásztársadalom minden szintjének megvan a lehetősége a szakmai tevékenységét vagy

érdeklődési körét érintő témákban a cikkíráshoz, vagy álláspontjának közzétételéhez. Természetesen csak pontosabb szociológiai elemzés deríthetné ki, hogy milyen csoportok élnek ezzel a lehetőséggel, stb, de ehhez meg kellene írni a jogászság társadalomtörténetét is./3/

A viták összegyűjtésének feleslegessége viszont azt jelenti, hogy a sok és gyakran hosszan elhúzódó vita ellenére a viták szociológiai jellemzői nem nagyon különböznek egymástól, s csak az idő tengely mentén fedezhetünk fel árnyalatnyi eltéréseket. Az a három vita, amelyről írni szándékozom, önmagában is reprezentálja a jogtudomány vitáinak egy-egy típusát.

A felelősség-vita a jogtudomány számára alapvető. Olyan kérdések merültek fel, mint a jogi szankció - és ezen keresztül az egész jogszolgáltatási szféra - társadalmi legitimitása, a társadalom tagjai és a jogi norma viszonya.

A tulajdon vita fontossága a politikai szférából magyarázható, minden megszólalás a magyarországi reformfolyamat tükrében nyeri el értelmét. A vita "sorsa", a koncepciók és álláspontok végső magyarázata alapvetően a politikai élet történéseiből érthető meg.

A munkajogon belüli viták a jogszabályelőkészítés, a jog technikai csiszolásának folyamatát tükrözik. Eközben természetesen a munkaerő állami szabályozásának összes politikai és társadalmi problémáját érintik, azonban az adminisztratív szabályozásban való részvétel nyomja rá igazából bélyegét a vita légkörére.

Az 1957-1987. közötti viták előtörténete az ötvenes évek elejére nyúlik vissza. Az előtörténet leírása nem tartozik szigorúan a tanulmány keretébe, azonban néhány utalást mégis meg kell tennünk, ha a vita résztvevőinek szándékára és motivációira, a viták töréspontjaira helyesen akarunk utalni.

Az ötvenes évek elején a jogászság szakmai rendjére, s ezzel szakmai racionalitására is súlyos csapást mértek./4/ Egyrészt a 45 előtti magyar jogtudomány képviselőit kiűzték a jogi közéletből, s velük együtt természetesen a régi jogászságot is, másrészt a jog közvetlen politika alá rendelése, a jognak mint eszköznek a túlhangsúlyozása, elmélet nélkülivé tette a jogtudományokat. Néhány ideológiai jelszó, a szovjet jog rendelkezéseinek és jogi magyarázatainak átvétele jelentette a jogi alapproblémák kezelésének, a jogi szabályozás megoldásainak végső magyarázatát.

Mindezzel párhuzamosan a joggyakorlatban olyan jogintézmények honosodtak meg, /vállalatok közötti döntőbizottság pl./ melyekre a magyar jogfejlődésben addig még nem volt példa, s melyeknek szabályozása, jogtechnikai kezelése semmiképpen sem volt beilleszthető az addigi jogi normarendszerbe /pl. az 1951-es Munkatörvénykönyv kollektív szerződés intézményének szabályai/. Ezek az új jogintézmények összefonódtak a sztálini társadalomelmélet és ideológia legitimációs érveivel, s megdönthetetlen politikai axiómaként szerepeltek a jogot művelők előtt. /Pl. hogy a szocializmus csak az állami tulajdon talaján épülhet fel, s az összes többi tulajdonforma csak a kapitalizmus csökevénye (kisiparos munkaeszköze), vagy a fejlettebb felé mutató első lépcső (szövetkezeti tulajdon)./

A jogi szféra leépítése és elsorvasztása, a jog politikai kezelése ugyanakkor a "jogtudomány" művelőinek minden megszólalását közvetlen politikai rangra emelte, a jogszabály előkészítésének és a jogi norma megfogalmazásának részévé lett a jogi ideológia termelőinek egy-egy álláspontja.

Az egyetemi élet változásai - pl. két-három év alatt új professzori garnitúrát neveztek ki, szinte a hallgatók közül -, a jogi életben uralkodó törvénytelen ségek, a jogot körülvevő értékmező felszámolása oda vezettek, hogy jogtudományról a

tudomány szó értelmében ezekben az években nem is beszélhetünk. Ugyanakkor a jogi elit lecserélésekor az új "jogtudomány" művelői közé bekerült egy-két olyan kutató, oktató, professzor is, akik a magukkal hozott "szociális tőkéjük", vagy az egyetemi évek alatt összegyűjtött "kulturális tőkéjük" révén a hatvanas évekre a jogi gondolkodás meghatározói lettek, nem egy közülük az európai jogtudományok áramlásába is sikeresen be tudott kapcsolódni. Az "új" jogtudomány művelőinek színrelépésekor a NÉKOSZ mozgalomnak hallatlanul nagy szerepe volt./5/

Ahhoz, hogy a hatvanas-hetvenes évek vitáinak hátterét egy kicsit jobban megértsük, azt is el kell mondani, hogy ugyanezekben az években léptek gyakorlati pályára azok is, akik a mai napig meghatározói a jogszabály- és törvényelőkészítésnek, a gyakorlati jogéletnek. Nem egy közülük aztán a jogtudomány elméleti szakembereinek vitapartnerévé vált.

Összefoglalva tehát megállapítható, a polarizálódás egyik forrása az ötvenes évek története. Személyes konfliktusok, politikai nézeteltérésekbe burkolt presztizsharcok, évekig tartó vonzások és taszítások gyökere azokra a bizonyos ötvenes évekre vezethető vissza.

Úgy gondolom, a jogtudomány talajvesztése is ezekben az években keletkezett. Ez alatt azt értem, hogy a jognak, mint eszköznek a politikai kényszerintézkedésekben "eljátszott" szerepe, s a terrorhoz magyarázatot adó jogideológia gyártása - megtévezve a jogászság konzervativizmusára vonatkozó valóságos, vagy vélt okokból fakadó politikai állásfoglalásokkal - a magyar értelmiség előtt végképp lejáratták a jogot, művelőivel együtt.

II. VITA A JOGI FELELŐSSÉGRŐL

a., A közvetlen előzmények

A mindennapi élet emberének, s a jog szempontjából mindnyájan azok vagyunk - kivéve a jogászokat, igazából mindegy, hogy egy adott jogszabály, egy rendelkezés milyen alapon írja elő számára a kívánt magatartást, vagy milyen indokok alapján nyilvánít bizonyos cselekvéseket tiltottnak.

Vagy mégsem?

A jogfilozófia és a jogelméleti gondolkodás története azt támasztja alá, hogy talán mégsem olyan mindegy, hogy miért vannak felelősségre valakit, hogy mivel magyarázzuk a törvények megtartó erejét, a jogi rendelkezések kényszerítő hatását. Platon, Arisztotelesz, Aquinói, Hegel, Kant, s a modern jogfilozófia /pl. Kelsen/ számos kiemelkedő gondolkodójának művei bizonyítják, hogy sohasem volt közömbös, miért, milyen elvi indokok alapján avatkozhatott be a társadalom életébe a jogi szféra. S bár a jog legitimitására adott válasz teljesen nem merül ki a jogi felelősség problémakörében, mégis a legfontosabb kérdések a felelősségelmélet keretein belül válaszolhatók meg.

Az ötvenes évek elején a felelősség-probléma fel sem merült. Offe kifejezését kölcsönözve "nem definiálódott problémaként"./6/ Az 56 utáni korszak azonban, a jogéletben bekövetkezett változások nyomán, szinte automatikusan tűzte napirendre a felelősség elmélet kérdéseit. S bár nem az utca embere kérdezett rá ekkor sem a jogi legitimitás alapjaira, a válasz mégis befolyásolta, befolyásolhatta sorsát is./7/

A probléma tisztázásának - úgy gondolom - mégis a jogászok előtt volt elsősorban nagy jelentősége. Erre az időszakra

a magyar jogi életben olyan változások játszódtak le, amelyeket már nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni. Természetesen a változások elindítója a társadalom 56-os traumája, még pontosabban az ötvenes évek joggyakorlata tragikusan téves értékeinek összeomlása.

Mindenekelőtt a törvényesség problémáját kell megemlíteni. Az 1953. óta tartó rehabilitáció, a Rákosi korszak büntetőjogi gyakorlatának szocializmustól idegen értékvilága /nem normatív értelemben használva a fogalmat/ felszínre hozták a büntetőjog alapkérdését, az addig elidegeníthetetlennek vélt állami büntető hatalom megkérdőjelezését. S ha így, ilyen formában a kérdést nem is lehetett feltenni - s ennek egyik oka éppen az új megtorlási hullám volt, melyből már több jogász /bíróként is/ kilépett -, ettől a probléma még probléma maradt. A törvényesség követelménye mindezek mellett az állami büntető elv korlátozását jelenti, azaz a büntető hatalom korlátlan legitimitásának átértékelését. Mi alapján büntethető meg az ember? - hangzik majd az ötvenes-hatvanas évek felelősségelméletének alapkérdése.

A törvényesség megszilárdítása és a büntetőjog visszaszorítása a jogszabályalkotásban is éreztette hatását. Meg kell említenünk az 1961-re megalkotott Büntető Törvénykönyvet, az egységes - és törvényszintű - büntetőkódexet, ami kétségtelenül emelte a büntetések és büntető felelősségrevonások törvényes garanciarendszerét. De nemcsak a büntetőjog kodifikációja zajlott ekkor. A polgári jogé, az eljárásjogoké, sőt /már 1957-ben/ az államigazgatási eljárás jogi szabályozása is ebben az időszakban ment végbe. A Rákosi korszak adminisztratív önkényével szemben az átfogó jogi normarendszer megteremtése tanubizonyyságot tett a jogi eljárások és jogi szabályok bizonyos fokú - relatív - autonómiája mellett.

Nagyon általánosan fogalmazva azt is mondhatnánk, tu-

lajdonképpen a magyar "szocialista" jogrendszer megalapozása ezen időszak terméke. A jogszabályozás a gyakorlat oldaláról vetette fel azokat az alapvető, és megválaszolatlanul hagyott kérdéseket, melyeket minden jogrendszer működtetéséhez tisztázni kell. Így pl. a jogalanyok általános és egyes szakjogágban szabályozott felelősségét, a szankciók és jogi normák problémáját stb. Ezek a szabályozási megoldások nem lóghattak a levegőben, indokolásuk és "elméletük" kidolgozása a jogtudomány képviselőire várt.

A jogtudomány képviselői maguk is jelezték és felvetették a gyakorlati szabályozás előtt álló problémákat. Ezen elméleti megújulás egyik oka kétségtelen a jogtudomány és a jogalkotási gyakorlat összefonódása volt, azonban találunk más olyan tényezőket is, melyek a jogelméleti gondolkodás megújulását idézték elő.

Az első - és egyik legfontosabb tényező - a jogi élet szereplőinek, a jogászság társadalmi rétegének átalakulása volt. A jogi élet porondján olyan új generáció jelent meg, amely átélte a törvénytelenségek és kataklizmák megrázkództatását, és maga sem elégedett meg az eddigi - és a jogi szubjektívizmust szolgáló - elméletekkel. A kiépülő jogi rendszer megkövetelte - ezzel párhuzamosan - a jogtudomány régi, és időlegesen elfelejtett nagy kérdéseinek, pl. az emberi magatartásokért elvárható felelősség kérdésének tisztázását. Az új generáció - melynek gyökerei azért még az 1956. előtti jogéletre nyúltak vissza - maga előtt találta a feladatot, mind a tudományos, mind a gyakorlati szabályozás szintjén; megteremteni a jogi értékek és jogelméleti gondolkodás önállóságát, jogi természetét.

A másik említésre méltó feltétel a jogelméleti gondolkodás - "viszonylagosan önálló" - kiépülése. Bár a filozófiai életet uraló dogmatizmus, az államelméletet fogságában

tartó ortodoxia nem tették lehetővé az új problémák megfelelő grammatikai és fogalmi megfogalmazását, mégis elismerést nyert az a gondolat, hogy a jogfilozófiának is lehetnek önálló problémái, a jogelméletre is vonatkozhatnak olyan filozófiai kérdések, melyek a hivatalos sztalinizmuson kívül esnek, vagy amelyek a hittételek rendjéből hiányoznak. Mindezek miatt a felelősség elmélet első korszaka - és a nyolcvanas évekig az összes elmélet - megfogalmazási közege a filozófia, a determinizmuselmélet.

A felelősségelméletek első korszaka tehát a hatvanas évek eleje. A vita ekkor nemcsak a jogtudományon belül zajlott, sőt a jogtudományon belül inkább egymást kiegészítő álláspontok keletkeztek. A vita áttért a filozófia területére, és egymás után jelentek meg az egymással is polemizáló munkák./8/ A vita - elsősorban a filozófia területén maradván - az emberi szabadság, a választások determináltsága, az ember társadalmi lényege körül csúcsosodott ki. Ebben az összefüggésben a filozófiai elméletek a hatvanas évek elejének politikai-társadalmi mozgásainak tükörképei voltak, s csak közvetve a jogtudomány belső konfliktusai./9/

A filozófiai vita eljutott egészen a determinizmus-indeterminizmus ősrégi kérdéseihöz. Így ebben a formában a jog nem nagyon tudott mit kezdeni a filozófiai elméletekkel, s ez nem pusztán véletlen műve. A paradoxon ugyanis a következőképpen fogalmazódott meg. Lehet-e indeterminista emberképre büntetés legitimációt építeni, vagy a determinista emberképre felelősségteóriát visszavezetni.

Hogy még jobban megvilágosítsam a problémát, néhány előzetes jogi utalást a vita során kifejtett koncepciókra már most meg kell tenni.

Az indeterminista világkép - felejtsük most el ennek filozófiai paradoxonát - alkalmatlan a jogi felelősség meg-

alapozására, mivel a büntetés, felelősségrevonás abszolút céltalanná válik. Mernek büntetni, hiszen a semmiképpen sem determinált egyén számára a büntetés maga céltalan. Viszont a választások és a döntések szabadságának elismerése a tettért bekövetkezett felelősségrevonást alá tudja támasztani. Igen ám, de ez - mondják majd szerzőink - idealista álláspont.

Nézzük a determinizmus világméretű alapuló felelősségelméleteket. A büntetés az egyéni determinációba beépülve hatásos marad, viszont ha az ember eleve determinált, felelősség terheli-e a tetteiért?

Ez a jogi vita résztvevőinek alapdilemmája. Ismertetni fogom majd, ki hogyan és miért vallja a teljes determinista álláspontot, s ki hogyan bújik ki a logikai paradoxonok szorításából. Mindenesetre a hetvenes évek végéig a jogi felelősségelméletek a determinizmuselméletben majdnem egységes álláspontra helyezkedve különbözőképpen oldották meg a büntetés és a felelősségrevonás hagyományos jogtudományi kérdéseit. A helyzet egyik oka kétségtelenül az, amit Györgyi Kálmán - a büntetőjog egyetemi képviselőinek egyik kiemelkedő alakja - így irt le:

"... a büntetőjogászok érdeklődésének középpontjában az áll, hogy egyik vagy másik koncepció elfogadása esetén mi lesz a büntetőjoggal. Nem annyira az érdekes, hogy melyik koncepció az igaz, hanem az, hogy milyen konzekvenciákat lehet levonni belőlük. A 60-as évek végén megtörtént a determinista koncepció aprópénzre váltása: a filozófia megállapításaiból előbb jelszavakat csináltak, azután a jelszavakhoz kriminálpolitikai koncepciókat és ezekhez jogszabályt. Ugyanakkor a teljes determinista kriminológiai szem-

lélet társadalmilag progresszív funkciót tölt be, mert ráirányítja a figyelmet a bűnözés társadalmi determinánsaira. A büntetőjogi felelősségrevonás egyébként mindkét koncepcióval megideologizálható, ezért annak olyan nagy gyakorlati hatása nincs..."
/10/

Az említett két koncepció a teljes és a részleges determinista felfogás. Erre még visszatérünk, mint arra a problémára is, hogy vajon valóban csak a teljes determinista koncepció alapozhatja-e meg a kriminológia tudományát.

A hetvenes évek vége fordulatot hoz a felelősség vitában is. Egyrészt a jogelmélet hihetetlenül gyorsan reagál Lukács társadalomontológiájára, másrészt a teljes determinizmus társadalomképe - éppen a kibontakozó szociológiai és kriminológiai kutatások hatására - tarthatatlannak bizonyul. Az elméleti indokok mellett azonban van még más egyéb magyarázat is arra, miért lángol fel oly hirtelen szinte egyik nappal a másikkra a jogi felelősség vita.

Az okok között az egyik, hogy megjelenik a hatvanas évek generációja a jogi közélet színpadán. Mást tanulva, a kérdéseket másként feltéve egy újraértékelési hullámot indít be. Az újraértékeléshez bizonyos konfliktusok is járulnak, a helykeresés, a hatalmi és más vezető posztok újrafelosztásának igénye. S mint ahogy irtam, a jogtudomány és a jogi közélet területén egybefonódik hatalom, elmélet és jogintézmény, s így nem véletlenül zúdul pergőtűz a bevett elméletekre.

Mégis ez az időszak, amikor a felelősségelméletek között egy döntően új, és általam is a legelfogadhatóbb koncepció jelenik meg, Bihari Mihályé. Végiggondolva Lukács társadalomelméletét, új és a meddő vitákat félresöpörő, a jogtudomány számára is hasznosítható felelősségelméletet

dolgoz ki.

Az új nézőpont megjelenése mellett minden szakjogág igyekezett lefordítani a maga számára a felelősségvita tanulságait. Megjelent a pénzügyi jogi felelősség, a nemzetközi jogi felelősség koncepcionált változata is, kiegészítve a felelősségről mondottakat a felelősségrevonás következményeivel, a szankciók elméletével. A hetvenes évek vitáit a KJK kiadta 1980-ban, s az ebben foglalt irások a mai napig a felelősségelmélet jogtudományi irodalmát reprezentálják.

b., Álláspontok, nézőpontok és érvek

A következő oldalakon megpróbálom nagyon tömören a lényegi mondanivalót ismertetni, s ebben a leírásban felbontom az idő folyamatát. Az álláspontokat, mint egy-egy idáltypust mutatom be.

1., A teljes determinista alapokon nyugvó felelősségelmélet/11/

Az álláspont képviselői megegyeznek abban, hogy a marxista filozófia következetes /teljes/ determinizmuskonceptiója a felelősségelmélet egyetlen is igazi kiindulópontja.

"A következetes determinizmus sokkal szilárdabb alapot biztosít a felelősség számára, mint a viszonylagos akaratszabadság elismerése, az emberi magatartás meghatározottságának hirdetése egyben befolyásolhatóságának következetes elismerését is jelenti"

- foglalja össze Eörsi Gyula a kiinduló tézist./12/

A determinizmus alapjának a marxista filozófia kauzalitás elvét tekintik. Mivel a világban kauzális összefüggések érvényesülnek, ez alól a törvény alól az emberi magatartások

sem vonhatják ki magukat - hangzik a következtetés.

A szubjektív motivációrendszer éppúgy része az objektív kauzális folyamatoknak, mint az emberi tevékenységet meghatározó más viszonyok /és okok/ rendszere, ezért

"Az oksági sémából kitűnik, hogy a bűnös emberi magatartás az ellentétes motivumok harcának eredménye, az elkövető helytelen, káros nézeteinek, indulatának, esetleg pszichikus beállítottságának megnyilvánulása."/13/

A magatartás értelmezése egyúttal okfeltárás.

"Fel kell tárni azokat az objektív és szubjektív okokat, amelyek törvényszerűen kiváltották a bűnös magatartást."/14/

Az emberi reakciók és motivációk éppúgy az objektív hatások eredményeképpen alakulnak ki az emberben, mint az embert jellemző más tulajdonságok - írják.

"Az ember felelősségtudata ontogenetikus fejlődése során alakul ki az objektív környezeti hatások eredményeképpen. A jogi normák, a büntetőjogi normák következményeivel együtt mint az objektív világ részei visszatükröződnek az emberi tudatban, s az így kialakuló jogi felelősségtudat az ember személyiségének, tudatának elemévé válik."/15/

Az emberi szubjektum tehát a felelősségtudaton keresztül kapcsolódik, kapcsolható a jogi normákhoz. Mindezek eredményeképpen a teljes determinista koncepció éppúgy a szubjektív motivációk vizsgálatának elvét vallja, mint a többi más alapelvekből építkező elmélet. Az ismertetett elmélet alapján is lehet a motivumok harcát vizsgálni, s a vizsgálat eredményét a felelősség megállapításánál figyelembe kell venni.

A felelősségelméletet imígyen megalapozó érvek társadalmi funkciója is fontos számunkra. Azt is mondhatnánk, a filozófiai tételeknél sokkal fontosabbak.

Az első következmény a törvény és jogalkotás területén jelentkezik.

"... az emberi magatartás egyértelmű és a másként választás lehetőségét kizáró... meghatározottságának az elismeréséből következik a jogalkotás számára gyümölcsöző kérdésfeltevés: hogyan zajlik le a determinációs folyamat, ami a jogalkotás során akként konkretizálható, hogy milyen okok idézik elő a tapasztalható társadalomellenes magatartások meghatározott körét, és ezen okok közül, jogi eszközökkel sikeresen melyik befolyásolható, azok dogmatikailag hogyan ragadhatók meg"/16/

A másik következmény a kriminológia területén érhető tetten

"...hogymélelelleg mlt jelentene a bűnözés elleni harc a büntető felelősségrevonás számára, ha az indeterminizmus elvéből, vagy legalábbis a korlátolt szabad akarat koncepciójából indulnánk ki...?...

Feleslegessé, vagy jelentős részben azzá válna az okkutatás, s vele együtt az egész kriminológia. Mi értelme az okkutatásnak akkor, ha azt valljuk, hogy a bűncselekmény elkövetését az okok nem teljes mértékben determinálják, létretjöttükben az okok mellett az "ember szabad akaratának is szerepe" volt? Ilyen felfogás mellett lehet-e várni a szocialista építés folyamatától, hogy az embereket a társadalmi követelmények fokozott betartására nevelje, hiszen az emberek a

jövőben is olyan magatartást tanúsítanak, amelyet akarnak, olyanná nevelik magukat, amilyenné akarnák."/17/

Ezzel összefüggésben - mondja az álláspont kriminológus professzora - lehetetlenné válna a prognosztika, a tervezés. Nem lehet a bűnözés várható alakulásáról semmit sem mondani. Ugyancsak lényeges következmény, hogy a bűnmegelőzés is lehetetlenné válna.

Tehát: "... ha elismerjük a determinizmus elvének érvényesülését a bűnös magatartásban, akkor értelmet nyer az oktatás, a megelőzés és a prognosztika egyaránt."/18/

Igy a teljes determinizmus elismerése "társadalmi igényből" - általános érdekből?? - táplálkozik.

Természetesen mindezek a filozófiai alapelvek, nézetek nem öncélúak egyik elméletben sem. És ez az a pont, ahol nagyon is fontos kérdések merülnek fel, s nyernek - korántsem megnyugtató - válaszokat. A problémák jócskán átvezetnek a jogelméletből a társadalom alkotmányjogi, sőt politikai területére is, azonban erről a szerzők "nem tudva", pusztán jogi kérdésként kezelik a legfontosabb vitakérdéseket.

Maradjunk a teljes determinista koncepció kriminológiai változatánál. Az elmélet megalkotója továbblép a filozófiából a büntetési gyakorlat felé, majd az egész szakmai, sőt jogász közvéleményt maga ellen hangolva konkrét büntetésvégrehajtási intézkedéseket javasol.

A büntetések célja - mondja - a megelőzés /prevenció/. A megelőzésen alapuló büntetésvégrehajtási gyakorlat pedagógiai folyamat, amelyben a nevelés játsza az elsőrendű szerepet.

"A prevenciónak, mint a büntetés céljának megjelenése tehát egyenes következménye a determinista

felfogásnak..."/19/

A büntetés csak a teljes determinációt valló elmélet talaján alkalmas a személyiség egész történetét mérlegelve a társadalom formálására /és az elkövető átalakítására/.

Hogyan lehetséges tehát a nevelés? - hangzik most már a kérdés. Sőt, hogyan lehet megnevelni a visszaesőket, a többszörösen elítélteket, akik - determinizmus elmélet ide, determinizmus elmélet oda - befolyásolhatatlanok. Határozatlan időre be kell őket zárni, s csak akkor kiengedni őket, ha megjavultak, hangzik a válasz.

Nagyon egyszerűen irtuk le a probléma megoldását, pedig ez az igazság. Valóban a határozatlan időtartamú szigorított őrizet elvi indoklását a teljes determinista koncepció kriminológiai megalkotói adták.

Mi is tulajdonképpen a szigorított őrizet? Itt egy kicsit hosszabban kell ismertetnünk a büntetőjog és büntetőjogtudományok fejlődéstörténetét és garanciarendszerét.

A polgári szabadságjogok formálódásának korszakában a feudális büntetőjogokkal szemben nyert elismerést a tettárányos - proporcionalitáson alapuló - büntetési rendszer. A jogi racionalizáció - melyet Max Weber kiválóan elemzett - a jog kiszámíthatósága, az emberi szabadságot érintő büntetéssel szemben is követelménnyé vált. Ezt tetted - ezért ez jár - fogalmazhatnánk meg ismét nagyon egyszerűen az alapelvet. A büntetőjog ilyen felállása az elítélt szempontjából azt a garanciát hordozza, hogy vétkeiért csak annyit kell bűnhődnie, amennyit a társadalom /inkább jog/ számára előírt. A büntetőjog magyarországi fejlődése is ezt az utat járta be, sőt a proporcionalitás elemeit átvette a 45 utáni jogi szabályozás is. /Itt a Rákosi éra alatti helyzetet figyelmen kívül hagyjuk./ Ahogy ezt a büntetőjog megalapozói kifejtették:

"A helyes és igazságos büntetés érdekében a bíróságnak a törvényes büntetési tétel keretén belül azt a büntetést kell alkalmaznia, amely az elkövető és a cselekmény konkrét sajátosságainak megfelel. A bűncselekmény mindenekelőtt társadalomra veszélyes cselekmény. A társadalomra veszélyesség nemcsak a büntett alapvető tulajdonsága, hanem egyben az elkövető büntetésének alapja is. A társadalomra veszélyesség foka elsősorban az irányadó annak megítélésénél, hogy mi a cselekmény súlya. A büntetésnek arányban kell állnia a cselekmény társadalomra veszélyességével, alapvetően sohasem szabad súlyosabbnak lennie és csak abban az esetben enyhébbnek, ha az elkövető személyében rejlő különös körülmények ezt indokoltá teszik."/20/

A határozott tartamú szabadságvesztés eszméjének is ezek az elvi indokai. A szigorított őrizet - amellet, hogy felszámolja a garanciarendszerek jónéhány elemét -, a tettről a tettesre vált át, s a tettes determinációs láncolatát vizsgálja.

A szigorított őrizet 1974-ben került bevezetésre Magyarországon. A tiltakozás óriási volt, és még ma is tart. Az intézkedés egy nagyon is pragmatikus gyakorlat része volt. A jelenlegi büntetésvégrehajtás ugyanis nem tud mit kezdeni a visszaesőkkel, sőt a szervezett bűnözéssel sem - amelynek létét mind a mai napig tagadja. A pragmatikus gyakorlat szaktított a nevelés és "reszocializáció" elvével is, hiszen a miniszteri indoklás a konok bűnözők hosszabb időre való "forgalomból való kivonását" hangsúlyozta./21/

A kérdés azonban még mindig nem ilyen egyszerű. A szigorított őrizet szenvedő alanyai ugyanis túlnyomórészt azok a bűnismétlők voltak, akik "gyakran kerültek ugyan szembe a

büntető igazságszolgáltatással, de mindig kisebb jelentőségű bűncselekmények miatt"./22/ Ezek a kis "tyúktolvajocskák" a markecolók, stb. Anélkül, hogy a kérdésnek komolyabb hátterét ismerném, valószínűnek tartom, hogy a cigánybűnözők tartoznak elsősorban ide.

A jogászok felháborodását magyarázni lehet a Közép-Kelet Európa-i gyakorlat rossz tapasztalataival is, amely túl sok "határozatlan tartamú" büntetésvégrehajtási intézményt hozott létre. /Lágerek, táborok, internálások, stb./ Így a proporcionális elvének fenntartása a törvényesség megtartásának követelményével nőtt össze, s mint ilyen, komoly kritikai alapállást jelent a jelenlegi büntető gyakorlattal szemben. /A helyzet azóta rosszabbodott, a nyolcvanas évek elejétől el lehet rendelni a kijelölt munkatáborban elvégzendő kötelező munkavégzést is. De ez egy másik történet./

A teljes determinista felelősségelmélet kriminológiai megalkotója azért elismeri, hogy a büntetőintézkedések szempontjából vizsgálja a kérdéskört./23/

A teljes determinizmus hívei a saját koncepciójuk kifejtésénél igyekeznek leszakadni az előbb említett teoria büntető intézkedésekben megjelenő következményeiről. Szilágyi Péter pl. leszögezi:

"A következetes determinista álláspontból... nem következik sem a szabadságvesztés-büntetés határozott tartalmának, sem pedig cselekményarányos mértékének elutasítása."/24/

Nem fogadható el, mivel - írja - az intézkedési sorozat tulajdonképpen a determinációs láncolat ismerethiányát jelzi, azt, hogy nem tudunk személyre szóló nevelési programot kidolgozni, mivel nem ismerjük eléggé a kauzális folyamatokat. Továbbá a bírált - másik teljes determinista - álláspont szerint az elkövetőt akkor engedik ki, "majd ha megjavultál", s

igy pszichikai eredményfelelősséget csempész az okozati láncba, azaz letér a következetes determinista koncepció talajáról.

A bírálatok természetesen nem mindig maradnak meg a filozófiai determinista koncepciók keretein belül. Györgyi Kálmán pl. azt feltételezi, hogy előbb keletkezett a határozatlan tartamú szabadságvesztés koncepciója, és csak azután az azt alátámasztó determinista koncepció. Bár nem adunk mindenben igazat ennek a véleménynek, azonban azt el kell ismerünk, hogy Györgyi Kálmán helyesen látja meg a jogi elméletalkotások egyik indítékát, a joggyakorlat alátámasztását.

Úgy gondoljuk, a teljes determinizmus elméletének ismeretése is jól példázta azt a megállapítást, hogy "másról volt szó, mint amiről beszéltek". Erre a problémára még szeretnék visszatérni, ezért a mérsékelt determinista koncepció bemutatásával folytatom a felelősségvita álláspontjainak bemutatását.

2., A mérsékelt determinista koncepció.

A felelősségelméletek címben jelzett típusát maga a vita állította fel. Ennek ellenére nem árt szemügyre vennünk, mit takar a megfogalmazás, milyen koncepcionális háttere van az ismertetett álláspontoknak.

A filozófiai argumentációk a teljes determinista felelősségelméletből táplálkoznak. A teljes determinizmust alátámasztó okfejtések - emlékezzünk rá - a tudat tényezőit besorolták az oksági láncolatok közé. Egy faktor lett a többi között, része és eleme az objektív anyagi világ determinációs láncolatának. A mérsékelt determinista koncepció ezen a ponton válik le a teljes determinizmusról, amennyiben a tudati folyamatokat kiemeli az objektív anyagi világ folyamataiból, és relatívan önállóknak tekinti. A relatív önállóság elismerése

- a determinációt nem tagadva - alkalmat ad a személyiség bizonyos fokú autonóm felelősségének megfogalmazására. E körön belül a magatartást kifejtő egyén magatartásáért, döntéseiért felelősségre vonható.

A teljes determinista koncepció kiigazítása főleg a büntetőjogi felelősség szempontjából fontos. A büntetőjog ugyanis különbséget tesz - és nem is akármilyent - a szándékos és gondatlan magatartások között, valamint minden egyes esetben mérlegeli az elkövetői célzatot, szándékot, akaratot. A teljes determinista elmélet szempontjából az ítélkezési gyakorlat felemás, valahol illegitimnek nyilvánul. A vitát kirobbantó művében Földesi Tamás a hatvanas évek elején a következőképpen fogalmazta meg e paradoxont:

"... az akarat teljes meghatározottságáról szóló tanítás szempontjából a büntetőjog bizonyos fokig igazságtalanságot követ el azzal, hogy bünteti a szándékosan, illetve gondatlanul bűncselekményt elkövetőket, hiszen ezek akarata is teljesen meghatározott volt, nem tehettek másként, mint ahogy az adott esetben cselekedtek..."

A szerző javaslata a következőket tartalmazza. Bár mindez igaz, de ne beszéljünk erről, mert "a teljes meghatározottság hangoztatása azzal az eredménnyel járna, hogy a bűnösök hivatkoznának arra, hogy akarataik teljesen meghatározott, jogtalanul éri őket a büntetés. Alapjában véve helytelen azonban ebből a szükséges gyakorlatból dogmatikusan idealista alapelveket csinálni."/26/

A teljes determinista és következetes álláspont tehát a büntetőjogot idealista alapelvűnek tartja, így - Györgyi Kálmán szerint - a jogász számára használhatatlan elméleti koncepciója./27/

A probléma további tárgyalása előtt a teljes determinista koncepció egy lényeges tulajdonságára szeretném felhívni a figyelmet. Arról van szó, hogy ez a koncepció a makroviszonyok, a törvényelőkészítés, a prognosztizálás, az ok kutatás területén született, és elsősorban a társadalmi viszonyok jogi szabályozásának makrostrukturális összefüggéseit támasztotta alá, látta el magyarázó elmélettel. Így azonban a joggyakorlat az egyedi /bírói/ döntések számára valóban használhatatlan, s ez a használhatatlanság szülte meg gyermekét, a mérsékelt determinista koncepciót. Jól látja ezt Szilágyi Péter, aki szerint:

"Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az un. mérsékelt determinista koncepciónak és a köznapi tudatnak az elemeiből álló jogász ideológia a jogalkalmazás specialistáinak, elsősorban a bírácoknak az ideológiája abban az értelemben, hogy centrumában a jogalkalmazás problémái állnak, és azok megoldását jóval nagyobb sikerrel segíti elő, mint a jogalkotás esetében, ami jelentős mértékben közrehatott e szemléletmód hosszú életében."/28/

A köznapi tudat kitétel itt annyit jelent, hogy a mindennapi gondolkodásban az akarat szabadsága mint látszat, valóban szabad akaratként jelenik meg. A bírói döntés, amely így szól, bűnös, nem bűnös; szabadon választotta jogellenes magatartását, vagy a körülmények kényszerítették rá; felelős, nem felelős; tehát megegyezik a köznapi logikai struktúrával - írja Szilágyi Péter.

A mérsékelt determinista koncepció "ennél a hasonlóságnál fogva szinte kínálkozik a bírói döntés igazolására, és ezen keresztül az egész jogi rendszer igazolására. Beépül a dogmatika érvelés-

rendszerébe - amely dogmatikának egyébként jellemzője, hogy pragmatikusan és praktikusan meghozott döntéseket logikai formában fejezi ki - beépül a jogi rendszerbe és a jogi szabályozás stílusa vonatkozásában stabilizáló szerepet tölt be."/29/

Az idézett vélemény tehát fekete fehéren kimondja - ha nem is hangsúlyozza ki -, hogy a jogi rendszer egyrészt halatlannal összetett, másrészt a jogászság egyes rétegeinek más-más felelősségelméletre volna szüksége. De belefér-e ez a felelősségelméletbe, illetve ezek a problémák még mindig a felelősségelmélet körébe tartoznak-e?

A kérdésekre és kételyekre a vita teljeskörű értékelésekor visszatérek. A továbbiakban szeretném Bihari Mihály álláspontját ismertetni.

3., Felelősségelmélet Lukács Társadalomontológiájának alapján.

A már bemutatott két elméleti irányzat - amelyeket Bihari egyként kezel - fő jellemzője a hatvanas évek előttről származó filozófiai világkép. A filozófia mellett nem építettek sem azokra a pszichológiai kutatásokra, melyek a személyiségelmélettel foglalkoztak, sem azokra a természettudományos kutatásokra, melyek közelebb vittek az emberi gondolkodás megértéséhez. Mindemellett természetesen a magyar nyelvű filozófiai irodalomból hiányzott a kérdés feldolgozása, egy átfogó antropológia kidolgozása. A felelősségelméletek nagy része a dialektikus materializmus inkább ideológiai, mintsem filozófiai terminológiájában, fogalmi rendszerében fogalmazta meg kiinduló téziseit./30/

Ebben a helyzetben Lukács poszthumusz műve erjesztő ha-

tású volt. S bár kevesen vették észre, de Lukács a kérdések feltételét fogalmazta át. Ez a problémamegújítás segítette elő a felelősségelmélet újabb típusának megalkotását is.

Bihari a korábbi felelősségelméletek felett teljes kritikát gyakorol.

"A vita lényegét nem abban látom - sőt hamis végletnek tartom - hogy az egyén teljesen determinált-e vagy indeterminált, van-e szabad akarata, vagy nincs, hanem abban, hogy hogyan determinált, s ő maga mennyiben és miként lesz determináló, mennyiben képes az általa megismert determinációs fajtkát felhasználni, akár az őt körülvevő külső - környezeti - determinációkkal szemben is."/31/

A teljes deterministákkal szemben tehát - írja - nem azt kell bizonyítani, hogy az ember determinált-e avagy sem, hanem hogy determináltsága nem redukálható le pusztán az okozati láncok sorozatára. Az embert jellemzi a célok és céltételezések közötti választás, a következmények tudati anticipálása, és a szubjektum ezek alapján környezetre gyakorolt aktivitása.

Az elmélet a teljes determinista felfogás "redukcionizmusával" több ponton száll szembe.

A szembeállítás első része a filozófiai argumentáció. A már említettek mellett Bihari elfogadhatatlannak tartja a determináció típusának leszűkített értelmezését, a társadalomtermészet létszféráinak egybemosását.

"A "mechanikus determinizmus" emberfelfogásának képviselői az okozatiságot, mint abszolút érvényű determinációs összefüggést fogják fel és viszik tovább, a környezeti ingerektől az agy fiziológiai működésén keresztül a pszichikumon át a magatartásig; ezzel a világ minőségileg eltérő jelenségeit

egy mechanikus okozati láncolati ívvel fogják át."/32/

"Kritikánk lényege az, hogy a determinációs irány lényegében fordított, mint amit a "mechanikus determinizmus" állít, vagyis a determinációs hierarchia iránya, a magasabb rendű mozgásformától az alacsonyabbrendű mozgásforma felé megnyilvánuló relativ elsődlegességen alapul..."/33/

A társadalom, mint a legmagasabb rendű mozgásforma - létszféra - megszüntetve megőrzi az alacsonyabb létszféra determinációs összefüggéseit, de a túlsúlyos mozzanat hegemón pozíciójába a saját, a társadalmi létre jellemző determinációs törvényszerűségeket juttatja. Ez pedig az embert jellemző célkitűző tevékenység és a teleológiailag kondicionált tudatos választás.

"A társadalom és az emberi tudat alapvető determinációs sajátossága: a konkrét alternatívák közötti választás, és e választás során való céltételezés, amely magába zárva megőrzi a kauzalitást, sőt felhasználja a tételezett cél megvalósítása érdekében. Ez a megőrzés egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi mozgás és az emberi tudat determinációs rendszerének totalitásában a kauzalitás csak egyfajta megőrzött és nem abszolút érvényű, hanem más determinációs fajtának, a céltételezésnek alávetten érvényesülő determinációs viszonyként létezik."/34/

A filozófiai alapok tisztázása természetesen még nem felelősségelmélet. Ehhez előbb le kell írni a társadalmi lét szerkezetét, és a társadalmi lét viszonyait aktívan alakító

és közben alakuló egyén determinációs összefüggéseit. A kiindulópont adott, a társadalmi lét objektív viszonyainak jellemzése ugyanis a lukácsi mű alapján többé-kevésbé sikerrel elvégezhető. Az ismertetett elmélet jelentős újítása, hogy a Társadalomontológia következtetéseit továbbgondolja az egyén és társadalom között feszülő interperszonális viszonyok vonatkozásában is.

Bihari bevezeti az objektív és szubjektív magatartásirányítási rendszer fogalmát.

A magatartásirányítási rendszerek mögött ott áll az egyén számára releváns magatartásmező, a maga objektivitásában. E magatartásmező alternatív szerkezetű, konkrét, az egyéni döntések, választások, s e döntések következményeinek rendszere.

"Az objektív és szituációköttiségében releváns magatartásmező az a lehetségszféra, amelyben a mindennapi lét konkrét választásai lejátszódnak, amely közege az egész felelősségproblematikának. Az alternatív lehetőségekkel telített objektive releváns magatartásmező két további sajátosságát emeljük ki. Az egyik az, hogy az alternatívák nem a prioriak abban az értelemben, hogy előre megfogalmazottak, már létezőek, sőt evidensen létezőek az egyén számára, mint valamiféle meglevő és elágazó sinpályák sokasága, hanem az egyén által szubjektívan megfogalmazottak, kihordottak, célként tételezettek... Abból, hogy az alternatíva tudatosítása a szubjektum pszichikális működésének eredménye, következik az, hogy lehet adekvát és inadekvát az objektíven meglevő magatartásmező terjedelméhez és tartalmához képest."/35/

"A másik sajátossága az objektive releváns magatartásmezőnek az, hogy a benne reálisan megfo-

galmazható, a szubjektum által céltételezés-ként tudatosítható, majd pedig akarata által döntéssé sűritett alternatívák - nem egyenlő értékűek." /36/

Az alternatívák értéksorrendje - fogalmazza meg a szerző - mindig konkrét és szituációkött. Ezeket az alternatívákat természetesen értékelhetjük különböző értékrendek alapján, így pl. jogi-normatív, vagy erkölcsi értékrendek alapján is. Az értékelő értékrendek között nem szükségszerű a harmónia, sőt lehetséges a teljes disszenzus is.

Az objektív magatartásirányítási rendszer az egyén számára lehetőségképpen megfogalmazódó és kihordódó releváns magatartásmezőnek a társadalmi rendszerek által való befolyásolását jelenti. Nagyon egyszerűen szólva a nagy, makrotársadalmi intézmények a maguk működésének következtében, melynek célja éppen az egyéni magatartások irányítása, "belenyúlnak" a választható és kihordható alternatívák szerkezetébe, befolyásolják a választás és a döntés egyéni lehetőségét.

"Az objektív magatartásirányítási rendszer legfontosabb összetevői: a normák, az objektíválódott és valamilyen módon kifejezett értékek és ideálok rendje, a szituációhoz kötődő értékpreferenciák és viselkedési minták, a verbálisan kifejezett kollektív előítéletek, a következő: a magatartást befolyásoló jelek és szimbólumok." /37/

Az objektív magatartásirányítási rendszer főbb jellemzője, hogy az heterogén, hierarchizált, történelmileg változó.

Az objektív magatartásirányítási rendszerrel szemben /inkább mellette/ beszélhetünk "a minden egyes ember

pszichikumának integráns részeként létező szubjektív magatartásirányítási rendszerről"./38/

Ez éppúgy heterogén hierarchizált és dinamikus, mint az objektív magatartásirányítási mező. Jellemzője azonban még az is, hogy egyedi, így megismételhetetlen, egyszeri, a szubjektum létéhez kötődő.

Az objektív és szubjektív magatartásirányító rendszer között sokoldalú kapcsolat, viszony állhat fenn. Pl. a kettő hierarchizáltsága megegyezhet, de el is térhet egymástól.

A magatartásirányítási rendszerek egymáshoz való viszonyának, állapotának döntő jelentősége van az adott magatartás társadalmi tulajdonságának kialakulásában. A magatartás legitimitása, vagy illegitimitása függ a kapcsolat, kapcsolódás mikéntjétől.

A jogi szabályozásnak és a felelősséggel foglalkozó elemeknek tehát ebből a társadalomontológiai helyzetből kell kiindulniuk.

"A jognak és az ítélkezési gyakorlatnak a társadalmi viszonyaiban aktív meghatározóként jelen levő egyénből kell kiindulnia, s nem elégedhet meg a passzív befogadó, a "cselekvő tárgy" a külső ingerek által "egyértelműen meghatározott" normasértő képletével. Mégpedig azért nem elégedhet meg vele, mert - legjobb szándéka ellenére is - önmaga hatékonyságát csökkentené ezzel."/39/

Ami a jogi felelősséget illeti, Bihari kifejti, hogy

"A felelősség létbeni /ontológiai/ alapja az objektív, alternatív szerkezetű, konkrét társadalmi szituációkban meglevő objektív választási lehetőség."/40/

Ennek alapján a felelősségnek társadalmi és egyéni alapja létezik. A kettőnek egymást feltételezni kell, különben felelősségről aligha szólhatunk.

A jog - Bihari szerint - egyre nagyobb mértékben veszi figyelembe az egyéni magatartás pszichikus folyamatait. A modern jogrendszerek meghaladták az objektív-szubjektív felelősség dichotónómiáját. Mind a szankciórendszerek, mind a normarendszerek fejlődésükben egyre differenciáltabb alakot öltenek. A jogalkalmazó pedig a társadalmi és egyéni feltételek sokoldalú vizsgálatával járul hozzá a komplex és konkrét folyamatok feltárásához.

"A felelősség lényege: negatív tartalmú értékviszony." /41/ A negatív értékelés alapja az objektív felelősségi rendszerben az objektív normáktól való eltérés. A szubjektív felelősségi rendszerben a másként is tehetett volna alternatíva megléte.

A jogi felelősség nagyon gazdag rendszere létezik, a normák és elvárások egymáshoz való viszonya változó és hierarchizált viszony. Sem a normarendszerek, sem a felelősségi rendszerek nem egyszerűsíthetők le, miként a felelősségrevonások céljai is differenciáltak.

Végül - mondja ki a szerző - a jogi felelősségelméletet leíró fogalmak a filozófiai értékviszonnyal az eltérés és a megegyezés viszonyában állnak. A filozófiai terminológiában kifejtett felelősség ugyanis nem jelent egyértelműen negatív értékviszonyt, másrészt a jogi felelősség alapja a jogi alrendszerben keletkezett normákhoz való viszony.

Bihari elméletében nemcsak a filozófiai felelősségelmélettől való leszakadási törekvés van jelen, hanem egy általános jogelmélet kidolgozásának lehetősége is. Az eddigi elméletek ugyanis nagyrészt speciális jogágakhoz kötődtek, ezért vagy egyoldalúan fogták fel a jogi felelősség kérdését,

vagy a saját szakjogágak szempontjait általánosították. E probléma felvetését a későbbiekben is lényegesnek érzem, és visszatérek rá.

c., A vita néhány jellemzője. /Az olvasó szemüvegével/

A szövegeket olvasva azt hiszem először az tűnik fel, hogy nincs két szerző, aki mindenben egyetértene egymással. Részletekben lehet megegyezés, sőt talán egymás idézése is, azonban a vita ettől még nem a konszenzus talajára épült. Sőt egy-két szerző cikke tele van személyeskedésekkel, "odamondogatásokkal", vagy tiszteletkörökkel. Ezek a véleménykülönbségek - hogy finoman fogalmazzak - nem magyarázhatóak a szövegek alapján, sőt a szövegek magyarázata a tudományos nézetkülönbségekre szorítkozik. Úgy gondolom, a nézetkülönbségek gyökere máshol keresendő.

Az egymásnak forduló érvelések egyik oka a tudomány művelőinek politikai tagozódása. E tagozódás természetesen a rejtett - egykönnyen fel nem deríthető - csatornákon keresztül érhető tetten, s a kívülálló számára megfejthetetlen.

Másik okot a jogtudomány - már említett - történetében kell keresnünk. A hatvanas évek hiába hoztak megújulást, nagyon sok ellentét és személyes konfliktus, sérelem áthúzódott az ötvenes évekből. Esetleg újak keletkeztek, hiszen a jogi gondolkodás története nem választható le a magyar politikai élet kacskaringós útjáról.

Az olvasó rögtön észreveszi azt is, hogy a nézetek, álláspontok kötelező módon filozófiai fejtegetésekkel kezdődnek. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a jogelméleti gondolkodás máig nem vetette le magáról azt az ötvenes évekből származó logikát, mi szerint az általános - a filozófiai sik - kifejtése után kezdődhet az egyedi leírása. Természe-

tesen a filozófia néven jelentkező ideológia alól az "általános kifejtése" már emancipálódott, a logika azonban megmaradt.

Az egész problémakör összetettsége itt, ennél a kérdésnél is tetten érhető. A vita néhány résztvevőjének logikája szerint a felelősségelméletnek egy az egyben közvetlen kihatása van a jogalkotás és a joggyakorlat alakulására. Az újabb - főleg a hetvenes években készült - tanulmányok szerint még sincs ilyen közvetlen megfelelés, sőt a filozófiai felelősségelmélet mellett van a jogelméletnek, szakjogágaknak külön felelősségelmélete is. Felfedezhető tehát egy differenciálási törekvés, egy összetett és sokoldalú elméleti rendszer létrehozásának igénye. Véleményem szerint Szilágyi Péter álláspontja elfogadható. A következőket írja:

"Az itt vázolt nézetek közös hibája, hogy közvetlen összefüggést tételeznek fel az emberi magatartás meghatározottsága, és a rá vonatkozó nézetek, valamint a jogi formák között..."

/42/

E gondolatokat továbbgondolva, meg kell állapítani, a jogelméleti gondolkodás autonómiájának problémájával állunk szemben. Még pontosabban szólva, a megrekedt autonómia torzóival. Az ötvenes években keletkezett homogén fogalmi rendszer mindent felszívó problémamegoldásának felváltási kísérlete köszön vissza a felelősség vitában. Az ideológia alóli emancipáció csak azáltal lett volna lehetséges, ha megteremtődik a jogi gondolkodás egy-egy ágának, típusának az önálló fogalmi rendszere, nyelvezete és kommunikációs tere. A felelősség probléma maga alkalmas erre, mivel a jog ősi és központi kérdéséről van szó, a jogi gondolkodás megkerülhetetlen területéről. Az emancipáció el is indult, az igényt jelezték, kísérletek történtek, azonban valahol elakadt,

valahol megrekedt. És ez a megrekedtség már nem magyarázható pusztán a vitából, az "okkutatásnak" feltétlenül a jogászság társadalomtörténetében kell folytatódnia.

A jog tulajdonképpen egy nagy paradoxon. Egy - minden jogrendszerben meglévő - ellentét feszíti. Az ellentmondás forrása a jog társadalmi természete, s egyik pólusa a jog állami jellege, a másik pólusa viszont a "civil" társadalom. Az állam és a "civil" társadalom közötti közvetítés a jogi rendszer feladata is, de e közvetítésben egyúttal a hatalmi érdek és a magánérdek ellentéte a jogon belüli ellentété transzformálódik./43/ Az ötvenes években a "minden állami" világában ilyen közvetítésre nem volt szükség, a jogászság "ideológiájában", társadalomtörténetében, rendi értékeiben majdnem egységesen az állami-politikai szabályozás mellett állt, sőt e beavatkozás képviselője és megfogalmazója volt. Az ötvenes évek elmúltával viszont - főleg az új gazdasági mechanizmus /ez a tulajdonvitából egyértelműen kitűnik/ - a civil szféra részleges emancipációjával, újraszerveződésével a jogászság már nem állhatott egységesen az állami-politikai szabályozás mellett, vállalnia kellett a közvetítő szerepből fakadó "civil" társadalom érdekeit is. Az új típusú közvetítő szerep részleges és a beinduló visszarendeződések hatására torzó maradt. Beindult viszont a joggyakorlat differenciálódása, a jogászai szakmák különböző érdekek mentén történő elrendeződése. A gyakorlat pragmatikussá vált, a torz emancipáció nem fogta át az elméleti gondolkodás teljes síkját. Nem alakult ki az önálló jogi értékek tiszta képlete, egyértelmű világa. Főleg nem alakult ki a jogelmélet síkján, bár kétségtelenül találunk próbálkozásokat, kezdeményezéseket is errenézve.

A felelősségvitában ez a társadalomfejlődési ív, vagy még pontosabban törésvonal köszön vissza. A filozófiai tiszteletkörök mögött a - már említett - fogalmi kifejezések

hiánya áll.

De ez áll a vita problémafelvetése mögött is. Mert az emberi magatartásokról nem lehet beszélni az emberi társadalom konkrét szociológiai dimenziókban megfogalmazott elemzése nélkül, a társadalomtudományok nézőpontjának vizsgálati aspektusainak hasznosítása nélkül. A jogi normára koncentrálás mutatja a legjobban a kérdések egyoldalúságát. A normatív szemléletet nem váltotta fel a valóságos viszonyok konkrét elemzésének szemlélete. El kell ismerni az ilyen igény megjelenését /Bihari/, a jogi norma köré koncentrálódó elméletalkotás jelentőségét, azonban a nyolcvanas évekre mindez elégtelenné vált.

A vita mindezek mellett /vagy ezzel szemben?/ gyűjtőhelye lett a jog és a jogászság máshol ki nem mondott, más-ként meg nem fogalmazódott problémáinak. Gondolok itt a büntetési gyakorlat intézkedéseire, a kriminológia önvédelmére - szemben a szociológiai megalapozottsággal, bár ilyen is van -, a helyes és hatékony jog kérdésre, az erkölcsi és jogi felelősség viszonyára. Ebben az aspektusban a vita szűkkörű jellege, a jogelméletet művelőkre koncentrálódása tűnik fel, hiszen ezek a kérdések túlnyúlnak a jogon, olyan általános, minden állampolgárt érintő kérdések, melyekre a széles társadalmi nyilvánosság előtt kell/ene/ reflektálni. Ez elmaradt, mert elmaradt a jogi értékek társadalmi megvitatása, kihordása is.

Összefoglalva tehát a jogászság újkori /45 utáni/ története kísértett a vita során. Az állami irányítással való összefonódás az emancipációt a jogászságon belül is akadályozó hatalmi folyamatok, a jog magyarországi sorsa lebegnek a szövegek felett, még ha ez első pillantásra az olvasónak nem is tűnik fel.

Jegyzetek

1., A relativ széles kör alatt azt értjük, hogy a jogi folyóiratok abszolút száma viszonylag elég magas /lásd 2. jegyzet/, s talán magasabb, mint más szakmák, értelmiségi foglalkozások folyóiratainak száma, azonban a folyóiratok nem jutnak ki a jogászságon kívülre, s a kisebb-nagyobb vidéki könyvtárakban sem található meg mindegyik. Emellett a jogászok még elhelyeznek cikkeket olyan folyóiratokba is, melyek az általuk művelt szakterületre esnek. Munkajogászok pl. a Munkaügyi Szemlében, polgári jogászok Szövetkezés c. folyóiratba.

A jogászokat, mint a jogalkalmazás képviselőit ugyanakkor eléri a hivatalos közlönyök /kivéve itt a Jogtudományi Közlönyt/, amelyekben a hatályos jogszabályokat találják meg, illetve a Birósági Határozatok Tára, amelyekben az aktuális bírósági állásfoglalások után nézhetnek.

A jogi folyóiratokban ugyanakkor magas a jogalkalmazást végző szakemberek publikációinak száma. A szakjogágak szintjén összemosódik a tudomány és a gyakorlat, ami persze nem biztos, hogy kívánatos dolog, ugyanis az összemosódás alapja a jogszabály magyarázat, illetve jogi norma csiszolgatása.

A jogi folyóiratokon belül tulajdonképpen nem történt meg az a differenciálódás, ami a jogászok "szakmái" között végbement. Így államigazgatási jogász, bíró, ügyvéd, egyetemi tanár egyaránt publikál pl. a Jogtudományi Közlönybe. E mögött a jog egységességének fikciója húzódik, de megtalálhatjuk a közös problémavilág valóságát, a jogász rend értékvilágának közös konszenzusát is. Mindezek ellenére valamiféle profilozás a folyóiratokban végbement /megy/. Így pl. az Állam és Igazgatás inkább az igazgatástudomány, szervezéstudomány, politikatudomány, államigazgatási jog képviselőitől közöl cikkeket, mint pl. a pénzügyi jogászoktól, de ez

sem elképzelhetetlen.

2., Állam és Igazgatás

A Minisztertanács Tanácsi Hivatalának Elméleti és Szakmai Folyóirata.

Állam és Jogtudomány

MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Folyóirata.

Magyar Jog

Magyar Jogász Szövetség folyóirata.

Jogtudományi Közlöny

MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata.

1982-ig Gazdaság és Jogtudomány

MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának folyóirata.

/1983-tól Társadalomkutatás

Szintén MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának folyóirataként/

1986-tól Jogtörténeti Szemle

ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványa.

3., A feltételes mód feltétlenül indokolt, annak ellenére is, hogy voltak már kísérletek a jogászság szociológiai vizsgálatára. Már az elején jelezni kívánom a társadalomtörténet hiányát, ugyanis a viták értékelésekor bele fogunk botlani ebbe a problémába. Ezért a magyarázó elvek és okutatók inkább az én hipotéziseim, - melyeket vállalok - mintsem egy mélyreható analízis végső megállapításai.

4., Szakmai racionalitás alatt az Erdei Ferenc által elemzett attitűdöt értem, szemben a hatalmi racionalitással.

Erdői Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között.

Valóság, 1976/4,5.sz.

- 5., Feltáratlan és csak sejtéseket felszínre hozó kérdéskör a NÉKOSZ szerepe. Pontos vizsgálatnak kellene kideríteni a jelenlegi professzori garnitúra, vagy magasabb igazgatási, igazságszolgáltatási funkciót betöltő jogászok kapcsolatát a NÉKOSZ-szal. Személyes emlékezetekből, magatartásból, előítéletekből lehet kitapítani, hogy a mozgalom nagyon jelentős szerepet játszott az új jogász értelmiség kialakulásában.
- 6., Claus Offe: Berufsbildungsreform. Surkamp Verlag Frankfurt am Main. 1975. A könyv magyar fordítását Mezei György készítette. A kézirat az OKI könyvtárában található.
- 7., Pl. a később ismertetett büntetésvégrehajtási intézkedések esetében. Az utca embere kifejezés pontosabban a hétköznapi gondolkodás mechanizmusait takarja. E kérdéskörben nagyon összetett és bonyolult, még elemzésre váró problémákról van szó. Arról pl., hogy a jogtudat miként transzformálódik jogelméleti állásponttá, egyáltalán azzá transzformálódik-e, avagy a jogtudomány művelőinek magánügye a jogi elméleti kérdések felvetése és kidolgozása.
- 8., Szabó András György: A törvény és az ember. Budapest 1964.
Müller András: Kölcsönhatás és meghatározottság. MFSZ
1975/3-4.
Rózsahegyi Edit: Cél és tevékenység. Budapest 1973.
Heller Ágnes: Szándéktól a következményig. Budapest 1970.
- 9., Arra gondolunk, hogy a filozófiai viták a sztálini társadalomelmélet felbontásával közvetve a reformfolyamatokat készítették elő, illetve a filozófiai viták sokkal többet tartalmaztak, mint "szakfilozófiai" kérdéseket. S hogy az ötvenes évek monolit blokkjának repedései sem véletlenül

a filozófián belül keletkeztek, erre magyarázat a filozófiává változtatott ideológia integrációs-kontroll funkciója.

- 10., Vitaülés a jogi felelősség kérdéseiről. Györgyi Kálmán hozzászólása. Magyar Jog 1975/10.sz.
- 11., Fontosabb koncepciókra lásd:
Földesi Tamás: Az akaratszabadság problémája. Budapest, 1960.
Szilágyi Péter: A jogi felelősség fogalma és alapjai. Jogtudományi Közlöny 1974/6.sz.
Eörsi Gyula: A jogi felelősség alpproblémái. A polgári jogi felelősség. Budapest 1961.
Vigh József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Budapest 1980.
- 12., Eörsi id.mű. 122.old.
- 13., Vigh József: A determinizmus elvének érvényesítése a büntető felelősségrevonásban.
Felelősség és szankció a jogban. KJK. Budapest 1980.
/továbbiakban: 121. old. FSZJ/
- 14., uo.
- 15., uo.
- 16., Szilágyi Péter: A jogi felelősség alapja - avagy mire jó a felelősségelmélet?
FSZJ 99. old.
- 17., Vigh József id. tanulmánya. 110.old.

- 18., uo.
- 19., uo. 134.old.
- 20., Kádár Miklós - Kálmán György: A büntetőjog általános tanai. Budapest 1966. 783.old.
- 21., Törvények és Rendeletek Hivatalos gyűjteménye. Budapest 1975. 89 old.
- 22., Gönczöl Katalin: A társadalom fokozott védelme a különösen veszélyes visszaesőkkel szemben. Magyar Jog 1977/587-594. old.
- 23., Vigh József id. tanulmány. FSZJ 130.old.
- 24., Szilágyi Péter id. tanulmánya FSZJ 102.old.
- 25., Szilágyi FSZJ 57.old.
- 26., Szilágyi FSZJ 63.old.
- 27., Györgyi Kálmán hozzászólása a jogi felelősségről rendezett vitaülésen. Magyar Jog 1975/10.sz.
- 28., Szilágyi id. tanulmánya 97.old. FSZJ
- 29., uo.
- 30., Olyan filozófia elméletre gondolunk, mely a hatvanas évek közepén az antropológia néven futott be, de személyiségelmélet elnevezés alatt /L. Seve/ is szerepelhet. A filozófiai gondolkodás terminológiai kérdései nem tartoznak ide, mint ahogy az sem, miért nem tartom - személyesen - a dialek-

tikus materializmust filozófiának.

- 31., Bihari Mihály: A felelősség jogelméleti kérdései.
FSZJ 15. old.
- 32., uo. 21.old.
- 33., uo.
- 34., uo.
- 35., uo. 28.old.
- 36., uo. 29.old.
- 37., uo. 31.old.
- 38., uo. 37.old.
- 39., uo. 42.old.
- 40., uo. 46.old.
- 41., uo. 49.old.
- 42., Szilágyi FSZJ 58.old.
- 43., Tudom nagyon leegyszerűsített változata a jogelméletnek a fenti gondolatsor. Mégis Marx, Habermas, Kolosi-Papp alapján jogosnak ítélem a jog szerepének ilyen megítélését.